”JAG ÄR MINST AV ALLT INGENJÖR.” OM PER OLOF SUNDMANS ARKTISKA ARBETEN

Lotta Lotass

Genom Per-Olof Sundmans hela författarskap går ett stråk av gåtfullhet, av ovetbarhet. Något fördolt, något oupptäckt tycks ständigt vänta under ytan och detta något ger åt texterna en säregen, mörk och intensiv spänning. Sundmans berättelser är förtätade och koncentrerade. Aktörerna är fåordiga och tillbakahållna. Spelplatserna är ofta ödsliga landskap där de svårframkomliga scenerierna tycks svara mot outforskade rymder inuti människan. En särskild karghet genomsyrar såväl språk som miljöer och gestalter. I själva historiernas kärna vilar också ofta ett slags outsagt dunkel. Det handlar alltsomoftast om försvinnanden, brott, umbäranden av skilda slag, om olösta gåtor.

Sundman finner från första skrivande stund sin karakteristiska stämma och ämneskrets. Redan den korta novellen ”Söker väg”, publicerad i tidskriften *Perspektiv* (häfte 10, december 1954), tar form av en förstudie till senare berättelser och böcker. I novellen skall fyra män forsla en traktor genom svårframkomlig skog fram till ett bygge. Färden blir en alltmer tröstlös expedition. Replikerna är korthuggna, ordkarga, som hämtade ur en isländsk saga: ”Försommarregn och smältsnö ger kraft i strömmen. Vatten som stiger, som ökar – åh, det blir kraft i det då! Annat när det sinar, sjunker. Sjunkande vatten rår icke.”

En hastig överblick över några av Sundmans mer kända verk ger också den vid handen ett väl sammanhållet författarskap, präglat av ett enständigt och oavvänt utforskande av ett antal nära besläktade teman. Sundman debuterar i bokform 1957 med novellsamlingen *Jägarna*. Berättelsernas motivsfär är enhetlig och strängt genomförd. Det handlar om sökande, om uppspårande och efterforskande. Fonden är en karg, norrländsk fjällbygd. Berättandet är avskalat, avslipat, stundtals lakoniskt. Novellernas ofta gåtfulla skeenden observeras av en lidelsefri, registrerande berättare, och historierna och berättandet av dem är därvid helgjutet; form och innehåll samspelar med varandra. Den författare vi möter i texterna är inte intresserad av psykologi, av redogörande för personernas inre. I den i samlingen ingående novellen ”Observatören” beskriver huvudpersonen sin önskan i ordalag som kunde vara författarens egna: ”Jag vill inte ha omdömen. Jag ska ha observationer. Klara, entydiga observationer. Inte omdömen. Han tillade: – Nej, inga omdömen! Inga slutsatser, inga värderingar. Bara enkla och klara observationer!” I essän ”Kommentarer kring en teknik”, i *BLM* 1963, redogör Sundman själv för sin berättarteknik, i liknande ordalag: ”Grunden i min teknik är blott detta: jag låter berättandet stanna vid yttre händelseförlopp, jag ägnar mig inte åt psykologiserande konstruktioner av ’inre förlopp’ hos mina diktade människor. Denna restriktiva hållning är naturlig för mig.”

I Sundmans första roman, *Undersökningen* (1958), är det åter det ovetbara som utgör berättelsens fokus. Platsen är en norrländsk by där ett kraftverksbygge omdanar samhälle och landskap. Huvudpersonen är ordförande i kommunens nykterhetsnämnd; hans uppdrag att utröna huruvida arbetschefen vid kraftverksbygget möjligen är alkoholmissbrukare och därmed kan utgöra en fara för sig själv och andra. Undersökningen ger dock endast upphov till nya frågor. Det enskilda människoödet, tycks berättelsen vilja säga, är för sammansatt för att rymmas inom en enkel fallstudie. Sundman skrev här delvis utifrån egna erfarenheter då han själv varit nykterhetsnämndsordförande. Om hur detta uppdrag gestaltade sig har han skrivit i essän ”Den svåråtkomliga människan”, i *Sociala Meddelanden* 1963, där han bland annat konstaterar:

> Alltefter det mina erfarenheter växte, ökade också min osäkerhet – varje klient var ett engångsfall och hade sitt eget mönster – ju mer min förmåga att samla upplysningar blev upptränad, desto mer motsägelsefyllda och desto svårare att foga samman tycktes dessa informationer bli.

Romanen *Skytten* (1960) tar delvis upp samma frågeställningar kring lösandet av mänskliga gåtor. Upprinnelsen är en vådaskjutning under en älgjakt. Fallet tycks från början enkelt, men blir alltmer komplicerat i takt med fjärdingsmannens undersökningar. Händelseförloppet skiftar, ändrar form närmast omärkligt under efterforskningens gång. Omöjligheten i att nå fram till ett entydigt svar formuleras i två varandra speglande repliker:

> Kortfattade referat kan alltför lätt vålla bekymmer och besvärligheter. (s. 162)

> Detaljrika och omfattande referat av en händelse kan vålla bekymmer och besvärligheter. (s. 166)

I romanen *Expeditionen* (1962) utgår Sundman från en historisk händelse – Henry Stanleys expedition för uppsökande och undsättande av Emin Pascha (1886–1889). Romanen handlar dock inte, som Sundman själv skriver i ett litet förord, om Stanleys expedition. Det autentiska stoffet har nyttjats för att skriva en alltigenom fiktiv historia, om än med drag av verklighet. Den tropiska djungel expeditionen rör sig igenom kan sägas vara motsatsen till de vintriga trakter Sundman tidigare iscensatt sina berättelser i, men landskapets obönhörlighet och karaktär av betydelsebärande fond för historien är densamma.

De nio berättelserna i novellsamlingen *Sökarna* (1963) är även de väl sammanhållna i sina studier av det mellanmänskliga och av omöjligheten i att alltigenom känna och förstå en annan människas handlingar. Berättelserna antar här stundtals en absurdistisk färgning, som i den korta ”Diskaren”, om mannen som alltid har med sig eget porslin på sina resor, diskar det i hotellrummets handfat, och därför blir en ovälkommen gäst.

I romanen *Två dagar, två nätter* (1965) är det åter sökandet eller efterspanandet som är historiens drivkraft. Två män jagar en mördare genom ödsliga skogar och de tre tillbringar, efter infångandet, en natt tillsammans i en ensam stuga. Sundmans karakteristiska undanhållande, döljande berättarteknik är kongenial med historien som får en stark, oavlåtlig spänning.

*

Författarskapets återkommande teman – expeditionen, utforskandet, sökandet, observationen – strålar samman i Sundmans mest framgångsrika roman – *Ingenjör Andrées luftfärd* (1967). Här finns en klar historisk bakgrund. Den 11 juli 1897 lyfter patentingenjör Salomon August Andrée, tillsammans med sina expeditionskamrater Nils Strindberg och Knut Frænkel, med ballongen Örnen från Danskön på Spetsbergen. Målet är Nordpolen, men resan försvåras omedelbart då släplinorna, ägnade att styra ballongen, förloras redan strax efter avfärden. Farkosten tyngs också så småningom ned av is och man blir till slut tvungen att landa på isen, långt ifrån resans mål och långt ifrån mänskliga boningar. De tre männen ger sig av över den uppbrutna, ogästvänliga isen i ett fåfängt försök att ta sig till land. De når en fast punkt – Vitön – där de möter döden och där deras kvarlevor återfinns trettiotre år senare, i augusti 1930.

Det riktningsgivande väderstrecket i Sundmans författarskap är från första början norr. Sommaren 1980 följer han med den svenska arktiska expeditionen ombord på isbrytaren Ymer. Samma år utges hans korta skrift *Anteckningar i den högsta norden* som julhälsning av Wettergrens Bokhandel AB i Göteborg. Sundman berättar där om den starka dragning mot norr han känt ända sedan sina första tonår. Sommaren 1939, då flera klasskamrater liftar söderut, beger han sig till den finländska lappmarken. Året därpå fotvandrar han genom Sarek och Padjelanta. Efter kriget tillbringar han nio månader i Härjedalens fjäll. Fyra år därefter bosätter han sig i Jormlien i Frostvikens socken, i nordligaste Jämtland, där han – ”på 65° nordlig bredd och ungefär 14° östlig längd” – skall komma att verka som turistvärd och hemmansägare i fjorton år. Sundman skriver:

> Alltsedan jag var mycket ung – men ändå gammal nog att ha en hyggligt bra föreställning om världen – längtade jag efter att få göra en *riktig* färd mot norr – så långt mot norr som möjligt.
>
> Jo, jag längtade verkligen efter det. Jag vet inte varför. Jag cyklade mot norr – men man kan inte cykla längre än det finns vägar och fast mark under hjulen. Jag vandrade mot norr, jag bosatte mig i norr – så långt i norr som det var ekonomiskt och socialt möjligt för mig.
>
> Nu, äntligen, deltar jag i en polarexpedition som nått längre mot norr än något annat svenskt fartyg. Jag befinner mig i farvatten där något annat fartyg överhuvudtaget aldrig befunnit sig. Jag är snart 58 år gammal. Det behövdes så lång tid för mig att nå den här positionen.

Dragningen norrut har att göra med den särskilda skönhet som inte står att finna någon annanstans. Det är, skriver Sundman, ”en landskapets skönhet som människor inte förmår ta emot, inte förmår assimilera, inte förmår ta med sig härifrån – alltså inte förmår nyttiggöra sig. Sålunda: man känner ett tvång att återvända.” *Ingenjör Andrées luftfärd* är också, i stora delar, en roman om det arktiska landskapet. Skildringarna av isen, ljuset, himlavalvet är fyllda av kylans, frostens och färgskiftningarnas säregna poesi.

> Himlen hade klarnat, särskilt i norr. Solen låg ganska nära horisonten och den omgavs av en jättelik lysande ring, en halo, på vilken det befann sig ytterligare två solar, ljust röda till färgen.

> Himlen ovanför de tre solarna var mörkt blå, ju närmare zenit, desto mörkare. Det vilda islandskapet hade fått en lysande röd färg, oupphörligt skiftande i styrka och intensitet.
>
> De högsta skruvisvallarna bildade skarpt markerade röda skuggor; det var första gången i mitt liv jag såg röda skuggor.
>
> De röda färgskiftningarna tunnades ut i öster och väster, de blev först rosa, därefter gulröda, sedan gulgröna och slutligen iskallt blågröna. (s. 293)

Det är också en roman om det moraliska landskap männen rör sig igenom, om mer eller mindre outtalade krav på framgång, om upphöjdhet och uppgivenhet och värdet av att våga det oprövade. Ställda inför till synes oöverkomliga svårigheter, och stadda på en vandring som av isdriften, vilken för dem bort från målet, ges närmast sisyfosartade drag, fortsätter de tre männen, genom hopplöshet och tröstlöshet, fram över de frusna vidderna.

*

Det som först och främst intresserar Sundman i romanen om Andrées expedition är hjältebilden och hur denna bild kan fjättra den man som är dess ämne. Vid tiden för Andrées försök att nå Nordpolen var polarforskningen en nationell angelägenhet, inte minst i tävlan med norrmännen, då främst Fridtjof Nansen. Patriotismen hade firat triumfer vid A. E. Nordenskiölds hemkomst efter Vegas seglats genom Nordostpassagen och runt Asien. Man önskade sig nu samma triumfartade hemkomst för de tre Andréemännen, inte minst då Nansen misslyckats med att ta sig med sitt fartyg Fram till Nordpolen. Sundmans hållning är klar. Han menar att Andrée väl visste att företaget var dömt att misslyckas, men att han, tyngd av omvärldens förväntningar, inte mäktade med att ge slaget förlorat. Andrée hade en gång tidigare – sommaren 1896 – fått återvända efter sitt första startförsök då vindarna inte varit gynnsamma. Att återvända ännu en gång var omöjligt; bättre då att försvinna i utförandet av den stora bragden.

Vid tiden för expeditionens avfärd fanns, i kören av förväntansfulla stämmor, även några som uttryckte starka tvivel på möjligheten att lyckas luftsegla med ballong till Nordpolen. Namnkunnigast bland dessa var meteorologen Nils Ekholm, som själv varit med som expeditionsmedlem vid startförsöket 1896, samt författaren Albert Engström som ansåg företaget vara vanvettigt. När expeditionens läger återfanns, och nyheten om fynden nådde dagspressen, fanns i spekulerandet kring de tre polarfararnas öde också en, om än försiktig, kritik. Till tal om djärvhet, bragdhug och ”nordmannamod” fogades dödsbestämdhet. Polarforskaren Otto Sverdrup uttalade sig i svensk press. ”Jag var”, säger han i *Dagens Nyheter*, ”på Spetsbergen den gången Andrée startade och talade med honom dagen före starten. Det tycktes mig som om Andrée hade föga tro på att expeditionen skulle lyckas, men han tyckte att han likväl borde fara åstad, då han och hans kamrater en gång planlagt färden och satt igång med den.” I *Svenska Dagbladet* berättar Sverdrup att Andrée sagt ”rent ut” till honom att han varit ”fullt på det klara med att färden skulle misslyckas”, men att han ändå känt sig tvungen att ge sig av, ”ty annars skulle svenskarna anse mig vara feg”. I *Svenska Dagbladet* citerades också, den 23 augusti, det i efterhand ödesmättade brev Andrée sänt till vännen Gustaf Retzius från Danskön. Han skriver där: ”Ingen av de ombordvarande synes ännu hava fallit på den tanken, att detta skall komma att möta några svårigheter. Det är roligt att hypnotisera i stor skala”. Den 24 augusti återgav såväl *Dagens Nyheter* som *Svenska Dagbladet* ett samtal med Eiulf Schie som sommaren 1897, i egenskap av andre styrman ombord på ångaren Erling Jarl, med ett hundratal turister besökt Spetsbergen och Danskön Virgohamn för att se Andrées förberedelser. Man hade, säger Schie, vid besöket på Danskön det fasta intrycket ”att Andrée startade med olust, och att han var allt annat än säker på utgången”. Vi tyckte synd om dem, fortsätter Schie, ”att de skulle bege sig ut på en sådan färd, som i grunden på förhand var dömd att misslyckas”. I *Deutsche Tageszeitung* kallades Andréemännen ”Nordpolsforskningens martyrer” och i *Daily Telegraph* hette det att Andrées ballongfärd var det ”mest Don-Quixoteska” experimentet i polarforskningens historia. Överstelöjtnant Vilhelm Swedenborg, som var expeditionens reservman, försvarade i *SvD* Andrée, dock med visst förbehåll. Han sade sig inte ha sett några tecken på osäkerhet eller hopplöshet hos Andrée, men påpekade också att ”Andrée skulle genomfört sin plan, även om han insett att det skulle kosta honom livet”.

Efter några dagar hördes allt färre kritiska stämmor i takt med att ett stort hjälteporträtt började ta form. Den 31 augusti uttalade sig ishavslotsen Oluf Olsen i *Dagens Nyheter*: ”Jag har hört sägas att

mången i Sverge tror att Andrée företog sin färd mot sin egen vilja, att han icke ville återvända till Sverge en gång till utan att ha kunnat realisera sin plan. Men den som så säger känner icke Andrée. Lika fast övertygade som vi som kände Ishavet, voro att han icke skulle komma tillbaka, lika övertygad var han själv om att det fanns en möjlighet.” Ett skiljaktigt vittnesmål publicerades samma dag i *Stockholms-Tidningen*, vars till Tromsö utsände medarbetare ”Danilo” (Daniel Berg) hade träffat ishavsskepparen Galschiödt – ”den siste man som tryckte Andrées hand vid avresan från Danskön”. Danilo skriver: ”Skeppare Galschiödt hade vid förberedelserna till Andrées avfärd stått ett stycke från de andra vid dörren till ballonghuset. När Andrée tagit avsked av alla de övriga fick han se Galschiödt och skyndade fram till honom och sade: - Ja, nu far jag med alla risker. Jag måste ge mig i väg, ty jag och mina kamrater kunna inte utsätta oss för det löje, som skulle falla över dem, vilka inte våga fullfölja en uppgjord plan. Enligt Galschiödts uppfattning skulle Andrée i denna stund ha varit medveten om att det hela komme att misslyckas.”

När de återfunna männens kvarlevor, med M/S Bratvaag, anlände till Tromsö tystnade all kritik. *Svenska Dagbladet*:s utsände medarbetare rapporterade från Skjervöy den 2 september: ”Belackarna ha sagt, att Andrée redan visste vid starten, att han offrade sitt liv och sina kamraters liv. Men verkligheten har vittnat om att hans plan trots sin gränslösa optimism icke var så alldeles huvudlös och de tre åtminstone hade en chans, även om de aldrig träffade den.” Dagen därpå skriver J. G. Andersson i *SvD*: ”Det är en vördnadsbjudande teckning som sålunda håller på att forma sig om dessa tre mäns manliga trofasthet mot sin uppgift och sitt land, männen som gingo ut en gång och böjde sig under naturvidrigheterna, ej för att falla undan, men för att återkomma med ökad styrka och till sist kasta loss från allt det som har värde för oss vardagsmänniskor. Inför deras öde och särskilt inför de vittrade rester av de tappra männen, som inom ett par veckor skola återbördas till svensk mark, kunna vi med sällsynt fog tala om dödens majestät.” I det tal professor Nils Lithberg höll när polarfararnas stoft fördes ombord på kanonbåten Svensksund i Tromsö den 19 september heter det: ”Det är ideerna, påfunden, drömmen, som främst föra världen framåt, icke verkställigheten. […] I denna dag klappa alla skandinaviska hjärtan i samma takt inför minnet av tre hjältemodiga nordbor. I denna stund passeras åter en milsten i den saga, som åt våra efterkommande skall tälja om utforskandet av de omätliga vidderna kring polen.” Lördagen den 27 september anlände Andréemännens kvarlevor med Svensksund till Göteborg. Hyllningarna var omfattande. Bland talarna märktes landshövding von Sydow:

> Heroiskt, dristigt var Andrées företag; dumdristigt var det dock ej. Brinnande forskarnit, strävan att vidga vetandets gränser, att söka lösa de okända polartrakternas gåta, det var vad som drev honom. Med skapande fantasi och vetenskaplig beräkning lade han sina planer. Själv trodde han fast på deras förverkligande. Hans entusiasm, hans viljestyrka, hans originella och fascinerande personlighet gjorde, att män med besläktade kynnen trodde på honom och hade mod att följa honom. Medvetna voro de om risken; de visste, att insatsen var deras liv. Men de voro redo till offret. Slutmålet nådde de ej. De gåtfulla och isiga regioner, som oemotståndligt lockat dem, blevo dem övermäktiga, hos dem funno de sin grav.

Offergärningen hade inte, fortsatte von Sydow, varit förgäves. De dokument expeditionen lämnade efter sig, och vilka nu hade räddats ur isen, ”vittna om en viljekraft och ett mod, som ej bröts av någon motgång, om en lugn, manlig resignation inför det oundvikliga. Ett sant äreminne över svenska hjältar, en Sveriges klenod att bevara till sena släkten.” I Dagens Nyheter hette det samma dag att Andrée och hans män återkommit till Sverige, ”som segrare”. Vid middagen i Blå Hallen den 5 oktober, efter begravningsgudstjänsten, håller Norges chargé d’affaires Aass ett tal där han säger: ”De nådde icke sitt mål, nordpolens erövring för svensk forskning, de måste vika för den makt, som ingen kan motstå, döden. Men deras färd och deras död kommer för all framtid att stråla som ett norrsken på den arktiska forskningens himmel och mana till nya dåd och lösning av nya gåtor.”

Per Olof Sundman monterar i sin roman bit för bit ned det glänsande hjältemonumentet. Det är sprickorna, brotten och krackeleringen i porträttet han tar fasta på; de missljud som redan från början fanns, de tveksamheter som uttrycktes av expeditionens kritiker. Sundmans språkrör blir Knut Frænkel, romanens jagberättare, och denne kommer också, som Sundmans ombud, att anklaga Andrée för beslutet att fullfölja expeditionen.

> När det gäller vår situation, sade jag, finns det bara en enda cynism som är värd att diskutera. Du vet vad jag syftar på?

> Självfallet, svarade han.
>
> Att du överhuvudtaget lät oss påbörja ett företag som du visste var dömt att misslyckas. (s. 340)

Sundman väljer Frænkel som sin berättare trots att han, som han själv skriver i sin collagebok om expeditionen – *Ingen fruktan, intet hopp* (1968) – anser Nils Strindberg vara ”den mest fascinerande och mest ’mänskliga’ av de tre Andrée-männen”. (s. 192) Att det ändå blir Frænkel som får föra ordet har förmodligen sin grund i att denne kan sägas vara den mest svårgripbare av de tre expeditionskamraterna och därmed den vars gestalt lämnar mest utrymme för tolkning eller fiktion. Han är den ende som inte efterlämnar någon dagbok och han är också den vars liv är minst omvittnat av efterlevande, vänner och bekanta. Frænkel blir således den, i de historiska källorna, minst omskrivne och mest oskrivne gestalten av de tre och därför också den som bäst passar Sundmans syften. Här kan nämnas att då Andréemuseets dåvarande chef Olof Fong berättar för Sundman, som vid tillfället står mitt i romanarbetet, att man i sin ägo fått ett antal brev Frænkel skrivit under sin vistelse i Paris våren 1897, avstår Sundman från att läsa dem av rädsla för att Frænkels gestalt skall förändras alltför mycket. I en liten skrift om arbetet med romanen – *Ett år: anteckningar och kommentarer i dagbok, körjournal för bil och i största allmänhet september 1966 till augusti 1967 kring arbetet med romanen Ingenjör Andrées luftfärd*, utgiven som julhälsning 1967 av AB Helmer Nilssons bokhandel i Växjö – skriver Sundman att han är rädd att läsningen av breven skall rubba hans cirklar. Han tycks på samma gång vilja närma sig och fjärma sig från sin huvudperson. I Ett år skriver han också: ”Det är svårt att få fast grepp kring Frænkels person. Det är han som är min berättare, det är hans version av Andrées polarfärd som jag skall återge; jag måste krypa in i hans gestalt, försöka uppleva hans upplevelser, se med hans ögon, känna med hans sinnen.” Någon version av polarfärden, signerad Frænkel, att återge finns dock inte; Sundman måste själv dikta denne, vad gäller skriftliga källor, mest tystlåtne av de tre männen.

Sundmans roman om Andrée-expeditionen har kallats en dokumentärroman och är det också i stora delar, men genom att välja Frænkel som jagberättare för historien, en jagberättare som också har ett jämförelsevis modernt språkbruk och om vars tankar under vandringen över isen man inte kan veta något säkert, antar romanen även rent fiktionsartade drag. Därmed skapas, som det står i bokens baksidestext, ”den skönlitterära distansen till det faktiska”. Sundman strävar självfallet efter sanning, men denna sanning är hela tiden filtrerad genom de slutsatser han som författare själv dragit av sina forskningar i materialet. Den dokumentärt inriktade författarens karaktär av forskargestalt, där skrivandet avtäcker nya sakförhållanden eller leder till nya frågeställningar, problematiseras här inte heller i själva berättelsen, så som exempelvis sker i Per Olov Enquists samtida dokumentärromaner *Hess* (1966) och *Legionärerna* (1968). Hos Sundman sker den problematiseringen närmast i den lilla skriften Ett år, där han ställer sig frågor och diskuterar problem kring romanarbetet. Att ramen för Sundmans skildring av Andrées expedition ändå är så uppenbart fästad i historiska källor, i det verkliga skeendet, och detaljerna så nogsamt relaterade gör att man vill kalla *Ingenjör Andrées luftfärd* en dokumentärroman. I sin essä ”Kommentarer kring en teknik” snuddar Sundman vid det arbetssätt som också ligger till grund för romanen. Han skriver: ”[...] jag sysslar i huvudsak med ’exteriörer’, jag knyter berättandet till en person och begränsar hans iakttagelser och kommentarer, hans berättelse, till vad jag föreställer mig att han berättat om han varit en levande människa och mina diktade händelseförlopp varit verkliga händelseförlopp.” Det speciella med Knut Frænkel är därvid att han varit en levande människa och att romanens händelseförlopp faktiskt är verkligt. Fiktionen, att vi läser Frænkels ord, leder dock till att författarens slutsatser och omdömen ges större plats i romanen än Frænkels egna, om vilka vi vet mycket litet. Sundman har diktat Frænkels ord, målat upp dennes förståelsehorisont, om än på väl genomforskad och ingående skildrad historisk grund.

De rent dokumentära inslagen i romanen visar sig framför allt i det sorgfälliga detaljarbetet, i återberättandet av händelseförloppen och genomförandet och, inte minst, i beskrivningarna av ballongen och av expeditionens övriga utrustning. Sundman kompromissar inte med verkligheten, med den faktiska historien när det gäller bakgrundsteckningen och skildringen av förberedelserna och av de många tekniska detaljerna. I romanen återberättas också, genom möten med nyckelfigurer, stora delar av såväl ballongflygningens som polarfärdernas historia. I *Ett år* skriver Sundman om de gedigna förstudier i bland annat ballongseglingens historia som krävs för arbetet med Andrée-expeditionen.

Han skriver: ”Jag köper några böcker i ämnet. De är dyra. Jag känner mig osäker om taxeringsmyndigheterna skall acceptera mina avdragsyrkanden, inse att det rör sig om utgifter för intäkters förvärvande. Det är omöjligt att skriva en roman om Andrée utan att ha en mycket stor fond av fakta till hands om ballonger och ballongseglingens teknik.”

Sundmans särskilda art av dokumentarism tycks till dels ha sina rötter i den litterära naturalismens förhållande till naturvetenskapen, till observationen och det ingående studiet av skönlitteraturens ämne. I sin recension av collageboken *Ingen fruktan, intet hopp*, i Expressen den 25 november 1968, skriver Per Olov Enquist att Sundman, med *Ingenjör Andrées luftfärd*, ”fullföljde en framför allt svensk dokumentär tradition – den börjar kanske på 80-talet, i en naturalistisk estetik, och sträcker sig över namn som Martin Koch och Thorsten Jonsson.” Jämförelsen med just Thorsten Jonsson är intressant av flera skäl. Hans novellsamling *Fly till vatten och morgon* (1941) – en samling berättelser baserade på verkliga kriminalfall – tycks ligga Sundmans noveller nära, såväl vad gäller innehåll som form. Att notera är att Sundman själv skrivit om sin läsning och omläsning av Thorsten Jonssons verk (i essän ”Thorsten Jonsson. Verkligheten som försvann”, *Stockholms-Tidningen*, 18.1.1966). Sundman intresserar sig här främst för den realism Jonsson vill skriva fram, och kritiserar honom också för bristande verklighetstrohet. Sundman skriver: ”Att novellerna ger ett så starkt realistiskt intryck hänger, som sagt, samman med de intima och detaljerade skildringarna av miljö och klimatiska förhållanden. Intrycket förstärks av det sakliga tonfallet och det lugna registrerandet av de agerandes rörelser, handlingar och repliker.” Dock är Jonssons detaljarbete, i Sundmans läsning, inte tillräckligt sorgfälligt. En mer närgången granskning av novellerna förtar, menar han, intrycket av realism. Skogen som skildras i titelnovellen ”Fly till vatten och morgon” visar sig vid närmare betraktande inte vara någon verklig skog utan en, skriver Sundman, ”drömsk kulissskog där daggen faller alltför tidigt i skymningen, där det växer ljung på barrstigarna och där det finns alltför många snubbelrötter”. Det som på ytan syntes vara en redogörelse för ett autentiskt kriminalfall blir i själva verket ”en mörk och skrämmande saga”. Jonsson har, i Sundmans läsning, försakat de realismskapande, minutiösa detaljerna för de större, kraftfullare, effektiva dragen.

*

Tretton år efter arbetet med *Ingenjör Andrées luftfärd* ges Sundman möjlighet att själv besöka de arktiska isvidderna då han deltar i Ymers expedition till polarhavet. Sina erfarenheter av mötet med Arktis beskriver han i boken *Ishav* (1982) där han också berättar om hur han, på ort och ställe, i efterhand kan se hur väl han själv, utifrån studiet av de skriftliga källorna, lyckats fånga islandskapets skepnad och formationer. Han skriver:

> När jag skrev min roman om S. A. Andrées försök att nå nordpolen med ballongen Örnen, hade jag stor möda att skapa mig en föreställning om den arktiska is över vilken Andrée och hans två följeslagare släpade sina tre slädar (ballongfärden blev ju kort, isvandringen fruktansvärt lång). Jag försökte läsa mig fram i den rikhaltiga litteraturen, jag samlade de inte alltför ymnigt förekommande fotografierna.
>
> Nu befann jag mig själv äntligen i den kompakta och tunga isen [- - -].
>
> Jag gick runt på isen, kände mig både som främling och som förtrogen. Jo, min tidigare föreställning om verkligheten stämde nog ganska bra. Det var så här jag tänkt mig ishelvetet. Möjligen var det något tätare mellan råkarna, stora och små, än jag föreställt mig – och sötvattengölarna var större och djupare. Kanske var också skruvisvallarna högre och mera svårforcerade än jag trott. (s. 96)

Sundman har en gång tidigare, i september 1976, tillsammans med filmaren Jan Troell besökt Spetsbergen och Vitön, där Andrée-männen hade sitt sista läger. Minnesbilderna från det besöket är osäkra, skriver han i *Ishav*; annorlunda är det sommaren 1980. Han går en liten promenad efter stranden och ser plötsligt något ärggrönt i sanden. Det visar sig vara resterna av en förtent koppardosa, stämplad ”Andrées polarexpedition 1896”. Sundman skriver:

> Jag är inte sentimentalt lagd, särskilt inte när jag fryser och går klädd i tunga gummistövlar, men när jag stod där i strandgruset med kopparplåten i min hand och visste att den utgjorde resterna av en konservburk som öppnats åttiotre år tidigare av Andrée eller Strindberg eller Frænkel, då upplevde jag en stark känsla som strömmade från mina händer ner i ryggmärgen och upp till hjärnan. (s. 143)

*

Sundman ger, i *Ingenjör Andrées luftfärd*, uttryck för en stark inlevelse i männens hopplösa situation. Genom sitt, på kritiska grunder fästade jagberättande tycks författaren själv närmast anta gestalt av en fjärde expeditionsmedlem eller en fiktiv ”Frænkel”, till dels besläktad med den verklige Frænkel, till dels närmare besläktad med sin författare. Sundman finner också, i arbetet med romanen, att den absoluta troheten mot de historiska källorna, och mot den verklige Frænkel, blir omöjlig. I *Ett år* skriver han: ”Jag finner att Frænkel inte är en särdeles lysande berättare. Min roman måste vara fylld av fyrkantiga formuleringar, fyrkantiga iakttagelser, fyrkantiga reflexioner.” Denna fyrkantighet slipas i det färdiga arbetet bort då Sundman låter sin egen röst tala genom Frænkels mun. Vidare skriver han (också i Ett år) att berättelsen ”måste följa den kända yttre ramen, stolparna i skeendet”. Därutöver, fortsätter han, ”ger jag mig fria händer.” Ramen kan här sägas utgöra det som också utgör romanens halt av dokumentarism; de fria händerna blir då den rena fiktionen, det vill säga Sundmans egna, i skönlitterär form avgivna omdömen om Andrées expedition. Just förhållandet mellan författarens frihet och det sätt på vilket denna frihet kringgärdas av troheten mot historiens fakta tas också upp av flera av romanens recensenter. I *Dagens Nyheter* skriver Ingemar Wizelius (den 30 oktober 1967): ”Det blir trots allt så att materialet delvis berövar författaren hans frihet, och det minskar den inre spänningen i en bok av detta slag. [- - -] Frænkel måste i sin berättelse liksom i förbifarten meddela alla nödvändiga fakta om expeditionen, och det kan inte alltid ske osökt.” Samma dag skriver Åke Janzon i *Svenska Dagbladet*: ”Naturligtvis är den dokumentariska romanen aldrig problemfri som genre. Den har, hur än författaren – och kritiken – vänder sig, andra pretentioner än den konventionella historiska romanen. Det är inte bara det att allt som kan kontrolleras skall vara exakt, framställningen får inte heller gärna göra till huvudsak någonting annat än det som ryms i det dokumentariska materialet. Författaren är hela tiden bunden i ett mycket kort koppel.” Sundman har dock, får man konstatera, förlängt detta koppel och avsevärt ökat romanens inre spänning genom den relativa frihet han tar sig gentemot sin berättare Knut Frænkel. I *Ett år* skriver Sundman: ”Alla personer som nämns vid namn i boken har existerat i verkligheten. En hel del av deras handlande och deras ord har jag tagit från vittnesmål, självbiografier, tidningsartiklar. Det är därför inte fråga om en historisk roman i vedertagen mening.” Nyckelformuleringen här är ”en hel del”; det handlar alltså inte om en det verkliga skeendet helt trogen berättelse. Om så varit fallet hade Frænkel inte kunnat vara berättaren och stora luckor, där de efterlämnade dagböckerna nötts sönder av väder och vind, hade måst lämnats tomma. Som allra tydligast blir detta på romanens slutsidor. Ingen vet hur männens sista timmar i livet såg ut, men Sundman skriver ändå fram en, inom bokens ram, trovärdig bild av dessa timmar.

Året efter *Ingenjör Andrées luftfärd* ger Sundman ut *Ingen fruktan, intet hopp. Ett collage kring S. A. Andrée, hans följeslagare och hans polarexpedition*. Bokens upprinnelse är en förfrågan från Albert Bonniers Förlag om att redigera en nyutgåva av *Med Örnen mot polen*, det bokverk, först utgivet 1930, där expeditionens dokument och fotografier samt skildringarna av fynden på Vitön samlades. Sundman finner dock att den boken är, som han skriver i förordet till *Ingen fruktan, intet hopp*, ”alltför tidsbunden och alltför heroiserande”. Han gör därför en helt ny och annorlunda bok – ”ett collage” – där citat ur de källor Sundman använt för sin roman interfolieras med kommentarer av hans egen hand. Förlagets fliktext (författare ej angiven, men man anar Sundman själv bakom orden) är intressant ur genresynpunkt. Där står:

> När *Per Olof Sundman* skrev om Andrée-expeditionen i romanform gav han boken den sakliga titeln ”Ingenjör Andrées luftfärd” men när han ger ut en dokumentsamling över samma ämne ges den en fantasieggande titel: *Ingen fruktan, intet hopp*.
>
> Därmed vill författaren antyda att för den som har fantasi kan de knapphändigaste dagboksanteckningar, åldriga tidningsklipp, diagram och tekniska termer förmedla ett mänskligt drama. Detta har han också fullständigt lyckats bevisa. För läsaren har han underlättat kommunikationerna genom att foga samman pusselbitarna med kommentarer och genom själva sättet att ställa samman dem till en konstnärlig helhet.
>
> Man grips av de mänskliga ödena bakom bragderna, av hänsynslösheten i den vetenskapliga lidelsen, av gåtfullheten i att intresset för denna äventyrliga expedition var så enormt hos samtiden och att det alltjämt finns kvar i en tid som är mättad på sensationer. Man frågar: varför gav Andrée sig ut på en expedition som han visste att han knappast skulle komma levande ifrån? Vilket ansvar kände han inför sina kamrater? Var Andrée lidelsefullt intresserad av polarforskning eller i första hand av ballongflyg-

ning? Varför finns det ingen antydan i andréemännens dagböcker om hur dödssjuka de var innan de lade sig ner i tältet för att dö? Mycket förblir gåtfullt men man tycker sig ana svar på många frågor när Per Olof Sundman ger resultatet av intensiva studier i det ämne som fascinerat honom i åratal.

Det har fascinerat honom därför att han ser Andrée-männen som en västerländsk människotyp, män med ett stoiskt-heroiskt ideal, med viljan att erövra världen, representanter för en liten europeisk nation som inte kan ställa territoriella krav som kolonisatörer utan måste nöja sig med att lägga världen under sig genom att upptäcka den. Därför att Andrées karaktär är förbryllande: han har på en gång en upplyst nietzscheansk övermänniskoattityd och är i sina skrifter en radikal kommunalpolitiker, före sin tid i sociala frågor. Därför att det funnits en tendens i Sverige att förtiga allt som inte heroiserar Andrée, att inte erkänna att planerna på expeditionen var en dårskap som fått vind under vingarna och inte gick att hejda.

Att berätta genom dokument är en aktuell litteraturform, en långt driven saklighet, här med stark verkan. Författaren håller sig i bakgrunden men han förmedlar sitt lidelsefulla intresse genom det noggranna urval han lägger fram, ett urval med en viss inriktning.

Bakgrunden till böckerna är således densamma – Sundmans intresse för Andrée – men det blir här snarare den rena dokumentsamlingen som mer talar till fantasin än den fiktionaliserade berättelsen. Författaren ”håller sig i bakgrunden”, men urvalet är självfallet en spegling av hans synvinkel och Sundman tydliggör också i *Ingen fruktan, intet hopp* sin inställning till Andrées ballongexpedition; den var, skriver han, ett ”från början dödsdömt företag”, där den stora frågan är hur en sådan ”dårskap” kunde ”få luft under vingarna?”. Han fortsätter:

> I min roman ’Ingenjör Andrées luftfärd’ 1967 hävdar jag att Andrée vid det misslyckade försöket att starta sommaren 1896 kom till insikt om att hans plan var dömd att sluta i katastrof. Men han hade pläderat så energiskt för sin idé och han hade väckt sådan entusiasm att han blivit sina egna drömmars fånge. Han kunde inte dra sig tillbaka, han kunde inte medge att han kalkylerat alltför optimistiskt och lättvindigt. Han hade inget val. Han måste fullfölja sin vanvettiga föresats.

Sundmans ståndpunkt – att notera är formuleringen ”I min roman [...] hävdar jag” – blir alltså klar, liksom det faktum att Frænkel snarare är författarens alter ego än den för allmänheten jämförelsevis okände expeditionsmedlem han faktiskt var. Collageboken, med dess mångstämmiga klipp och fragment från allehanda källor, blir också dokumentär på ett mer handgripligt sätt än den genom en stämma berättade *Ingenjör Andrées luftfärd* varit. I sin recension av collageboken skriver Torsten Ekbom, i *Dagens Nyheter* den 25 november 1968: ”I mängden av dagboksanteckningar, memoarfragment, fotografier, skisser, kartor, tidningsartiklar, brev, hyllnings- och begravningstal etc lever Andrée-männen på ett helt annat sätt än i romanens litterära panoptikonvärld.” Det är fullt möjligt att läsa *Ingen fruktan, intet hopp* som en dokumentärroman, där historien skrivs genom urvalet av källor; ett urval som bildar en förtätad, tragisk mosaik. Man kan säga att Sundmans tre böcker med utgångspunkt i Andrées polarexpedition – *Ingenjör Andrées luftfärd; Ingen fruktan, intet hopp* och *Ett år* – tillsammans bildar en sammansatt dokumentärroman, där genrens alla olika uttryck prövas.

*

I sin inkännande karakteristik av Sundmans författarskap, publicerad under titeln ”Vid minsta tecken”, *BLM* 1965, i översättning av C. G. Bjurström, skriver Michel Butor: ”I ett snölandskap finns det inte mycket att se, men man måste se allt som finns där. Händelserna avtecknar sig isolerade som på glasskivan i ett mikroskop.” Butor skriver här om Sundmans tidiga berättelser i norrländsk miljö, men karakteristiken kan i lika hög grad sägas gälla för den arktiska romanen *Ingenjör Andrées luftfärd*. Butor fortsätter:

> Hos Sundman är snön en väsentlig bild för hur verkligheten reduceras ner till några tecken som det gäller att kunna tyda; vissa ordnas i säkra ’läsarter’, medan andra endast bildar ofullständiga sammanhang som det inte är tillrådligt att dra några slutsatser av, så länge man inte har funnit ’determinaten’ som saknas, och som alltså omger det man vet med en krans av möjligheter som man måste kunna uppskatta. Det är sällsyntheten hos tecknen på sidan eller på snötäcket som tillåter oss att studera dem ordentligt. I allmänhet tvingar oss deras överflöd att bortse från de flesta av dem eller från det faktum att de eventuellt saknas, samt att ta för givet det som ingalunda är det.

I Sundmans texter finns således starka beröringspunkter mellan de karga eller ödsliga landskapen och berät-

telsernas ordkarghet och utelämnande av detaljer eller delar av historien. Även i detta blir Andrées ballongexpedition ett för Sundmans berättarteknik och estetik kongenialt ämne. Polarfärdens långsamma, krävande förflyttning över fält av snö och is samstämmer med berättelsens kartläggande av sin historia, där många delar lämnas oifyllda och tomma och långt ifrån alla frågor ges svar. Isvidderna blir till dels ett kylslaget laboratorium, en prövoanstalt, där utsattheten och det fullständiga blottställandet gör det möjligt att studera människan utan den manérens barlast som annars vidhänger henne, och utan det spekulativa psykologiserande som Sundman var fullständigt ointresserad av.

Regissören Jan Troell filmatiserade *Ingenjör Andrées luftfärd* 1982. Han har även gjort en dokumentärfilm om expeditionen – *En frusen dröm* (1997) – i vilken finns en scen där en sida av Andrées väderbitna dagbok avsöks som vore den ett fårat och svårtydbart landskap. Boksidan tycks i denna bild bli en metafor för den ogästvänliga plats den ursprungligen var ägnad att spegla eller tyda genom berättandet om, genom fästandet av platsen i skrift. Expeditionens rörelse genom landskapet visar sig som tecken på papperet. Resandet och skrivandet (och sedermera läsandet av reseberättelsen) blir här uppenbarligen samma slags rörelse. Kanske blir denna spegling, det skrivna tecknet som en bild av de egna fotspåren, tydligast just i polardagboken. Det egna framåtskridandet sker här parallellt över anteckningsbokens vita yta och över den vita yta som är isen eller det snötäckta landskapet. Kartan och anteckningsboken är här lika väntande och lika tomma. Sundmans koncentrerade, förtätade berättarteknik fungerar i nära samspel med denna arktiska estetik. Det intensivt laddade uttrycket låter de outforskade vidderna öppna sig utan krav på uttömmande beskrivning eller förklaring. Sundman gör också gagnrikt bruk av det fragmentariska i de söndrade dokumenten och sätter samman fragmenten till en, om än karg så dock väl sammanhållen berättelse signerad Knut Frænkel. Den tidiga släktskapen mellan reseberättelsen, dagboken och romanen som konstform (och dokumentärromanen, om man så vill, där en tidig föregångare kunde vara Daniel Defoes *Robinson Crusoe*), kommer därvid till tydligt konstnärligt uttryck i Sundmans polarroman.

Polarexpeditionerna fick redan från första början en helt egen estetisk dimension. Vid polerna fanns inga åtkomliga naturtillgångar att utvinna eller folkgrupper att kristna eller förslava; här var det endast fråga om att uppnå en punkt, att sätta sitt märke på en obeträdd yta. Polartrakterna blev snarast ett moraliskt landskap, etablerat i och av skrivande, där den mänskliga kroppen underkastades karaktären. Polarfararna, även S. A. Andrée, var medvetna om att de skrev för en eftervärld, och denna eftervärlds förväntningar på texten styrde i hög grad skrivandet. Texten skulle, om det värsta inträffade, garantera ett liv efter döden, ett till historien bevarat eftermäle och rykte. Polarområdena textualiserades som rum skapade att pröva ”den tysta handlingens män” vilka Roald Amundsen talade om. Dagböckernas berättande blev ett berättande i linje med en vid tiden rådande imperialistisk och maskulin ideologi där hjälteidealets garanter var två: det triumfartade återtåget eller döden. Fartygen eller ballongerna avreste således mot polerna med en tungt vägande mytbildning ombord. De arktiska regionerna blev de sublima och i någon mening tomma landskap där dessa myter kunde fyllas av sublimitet, av stora ytor motsvarande stora idéer, av rena landskap motsvarande rena tankar.

Det arktiska landskapet blir på samma gång romantiskt och modernt. Landskapets topografi blir modernistiskt abstrakt; en vit yta som motsätter sig såväl restlös uttydning som bestämmande. Skrivandet, det ihärdiga registrerandet av dagarnas gång, av temperaturens växlingar, av landskapets färgskiftningar, blir ett fåfängt försök att omvandla landskapet till en moralisk eller estetisk idé. Elementens seger över idéerna blir smärtsam och fatal och den ideala, rena skriften ersätts så till slut av kvarlevor, stoft och ben. När Nathan Söderblom håller högtidstal vid Andrées, Fraenkels och Strindbergs begravningsgudstjänst den 5 oktober 1930 säger han: ”Edra tungor hava förstummats. Men I talen med gärningar. I sägen icke med ord, men i dokument, som I efterlämnat, och i det skick vari man funnit eder. I sägen tyst, men tydligt till en värld: Vi hava kämpat och lidit och dött som män”. I sina böcker om Andrées polarexpedition är det denna heroiskt talande tystnad Sundman tolkar och fyller med ord.